

RŪTŲ DARŽAS: POETINIO SIMBOLIO TRANSFORMACIJOS XIX AMŽIUJE

JURGA SADAUSKIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Straipsnio objektas – gėlyno įvaizdžio semantika ir estetika klasikinės poetikos bei vėlyvosiose lietuvių liaudies dainose, taip pat tautinio atgimimo laikotarpio literatūroje.

Darbo tikslas – aprašyti gėlyno įvaizdžio simbolinę įvairovę ir galimas prasmės kaitos bei varijavimo priežastis XIX a. dainose.

Tyrimo metodai – aprašomasis, lyginamasis, interpretacinis.

Žodžiai raktai: rūtų daržas, gėlynas, daina, simbolis, toponimas, poezija.

Rūtų darželis neatsiejamas nuo dviejų svarbiausių ir dažniausiai minimų liaudies dainos simbolių – rutos ir mergelės vainiko. Vis dėlto folkloristų jis tyrinėtas daug mažiau. Turbūt pelnytai, nes jei žiūrėsime vien klasikinių liaudies dainų konteksto, tai teks pripažinti, kad darželis pirmiausia figūruoja kaip apeigų, lyrinio subjekto išgyvenimo vieta, bet pagal prasminių krūvį, suteikiamą poetiniuose tekstuose, jis neką tesiskiria nuo kitų dainoje minimų vietų ir stipriau išreikštos simbolinės reikšmės kaip ir neturi. Ši gali būti numanoma tik iš bendro mūsų tradicinės kultūros mitologinio bei etnologinio konteksto.

Vis dėlto vėlyvesnėse literatūrinės kilmės dainose matome, kad gėlyno¹, kaip ypatingo toposo, reikšmė auga. Viena įdomiausių inovacijų šio laikotarpio dainose – intensyviai ir naujai plėtojama rūtų daržo, rūtų vainiko simbolika ir apskritai gėlyno motyvo estetinė raiška. Iš karto reikia pabrėžti, kad darželis ir vainikas yra liaudies dainų įvaizdžiai, kurie ne tik patiria stiprią modifikaciją, bet ir yra intensyviai adoruojami. Joks kitas tradicinis ar naujas dainų įvaizdis nėra tiek dažnai aukštinamas ir taip išplėtotai apdainuojamas XIX amžiuje. Kaip niekada anksčiau, rutos kildinamos iš Jėzaus ašarų, Alyvų kalno, dieviškojo kraujo ar prakaito, gėlynas tapatinamas su rojumi, palaimos vieta, tobula erdve. Senoji tradicinė rūtų vainiko simbolinė reikšmė

¹ *Gėlynas* šiuo atveju vartojamas sinonimiškai *rūtų daržo* terminui; autorės manymu, kaip tik šia žodžio reikšme rūtų darželis vartojamas vėlyvosiose liaudies dainose ir straipsnyje minimuose etnografiniuose XIX a. šaltiniuose, kurie atspindi vakarų Lietuvos situaciją. Tačiau pažymėtina, kad dalyje klasikinės poetikos dainų, kaip, beje, ir rytų Lietuvos vestuvinėse apeigose, darželio reikšmė platesnė, vartojama dažniau kaip *sodo* sinonimas.

taip pat kiek koreguojama. Tradicinėse vestuvių dainose anksčiau jos išreikšdavo merginos tinkamumą santuokai – brandą, gyvybingumą, buvo vestuvių apeigų atributas, o dabar vis dažniau vainikas minimas perkeltine – šlovės, garbės prasme ir siejamas ne su vestuvių apeigomis, bet su pasišventimu Dievo tarnystei, atsiribojimu nuo pasaulietinio gyvenimo.

Kitas prasminis atspalvis suteikiamas rūtų darželiui tautinio atgimimo poezijoje (beje, taip pat dažnai dainuojamoje). Prisiminkime kad ir Maironį ar Praną Vaičaitį. Maironio patetiškai piešiamas panoraminis tėvynės vaizdas siaurinamas ir galiausiai sufokusuojamas ties sodžiaus gėlynu: „Kur rausta žemčiūgai, kur rūtos žaliuoja Ir mūsų sesučių dabina kasas, Kur sode raiboji gegutė kukuoja, ten mūsų sodybas keleivis atras. Kur žemčiūgai, žalios rūtos, kur raiba gegutė, Ten tėvynė, ten sodybos, ten sena močiutė“ („Kur bėga Šešupė“; Maironis 1956: 125). P. Vaičaičio ilgesingame eilėraštyje tėvynei „Yra šalis“ lyrinis subjektas atsimenten: „Kaip tąsyk mergos veidą skaištų Prie rūtų lenkia kvepiančių, Dainuodamos jas meiliai laisto, Lelijų skinas žydinčių“ (LP p. 582). Tradicinis etnografinis gėlynas XIX a. pabaigos–XX a. pradžios patriotinėje poezijoje yra tapęs tautinio kraštovaizdžio emblema.

Dar įdomesnis santykis su gėlių darželiu išryškėja moterų prozoje. Žemaitės ir Šatrijos Raganos kūryboje rasime pavyzdžių, kur gėlyno įvaizdis pavartotas alegoriškai, siekiant įvaizdinti ir sykiu tarsi išaiškinti, detalizuoti idėją. Štai Žemaitė laisvos formos impresijoje „Palaidos mintys“ rašo:

O į darželį įėjus, į vadinamąją kliombą, akis traukia į visas puses, širdelė džiaugiasi: bežai, pinavijos, rožės, lelijos žydi, klesti, baltuoja, raudonuoja, mėlynuoja. O tas kvapelis Dievo duotasis! Labiausiai po lietaus... Čia turime daugybę medelių, kerų ir žolių ne mūsų krašto; kurių savotiškų vardų nežinau, o šaukia juos: buldenž, kretens, akacija, agavus, agapantus, – visi gražiai žydi, skaniai kvepia ir iškilmingai išrodo. O tarp jų lovelė garbanotų rūtelių, iš šalies dievmedėlis, iš antros gauruotė mėlėlė, o į rinkį raudongalviai zakrastėliai. Toji mano lovelė, terpu iškilmingųjų kerų suspausta, išrodo kaip mūsų mylimoji tėvynėlė, spaudžiama galingų kaimynų. Mano rūtelėms užstoja tankiai saulelė ir smelkia didžiūnai; taip tėvynėlei neleidžia laisvės ir šviesos – spaudžia galiūnai. Vienok mano rūtelės nieko neboja, kerėjasi ir garbanojasi; labiausiai pakraščiais rūtelių maželėliai zakrastėliai: užvertę raudonąsias galveles, nenuleisdami žibančių akelių, drąsiai spokso į puikius savo spelkėjus, tarytum juokiasi iš jų puikybės... Yra, yra ir mūsų tėvynėlėje drąsių zakrastėlių! (Žemaitė 2002: 395).

Du kartus gėlyno alegorija pasitelkiama pedagoginėje moralinėje Šatrijos Raganos knygoje *Motina – auklėtoja*:

Juk jei norite, kad jūsų darželis gražiai pražystų, anksti imate jį ravėti, nelaukdamas, kol piktžolės išbujos ir nustelbs gėles. Ir vaiko siela yra darželis, kuriame auga ir gražiausių gėlių, ir baurių piktžolių sėklos. Jei paliksite tą darželį be priežiūros, nė kiek juo nesirūpinamos, tai tikriausiai piktžolės nustelbs gėles, nes jos beveik visumet yra vešlesnės. Bet jei rūpestingai ir sumaniai ravėsite piktžoles, joms vos tepradėjus dygti, o gėles ugdysite, laistydamos, purendamos žemę, saugodamos nuo viesulų – jūsų vaikui paaugus, jo siela pražys puikių puikiausiai ir skleis į visas puses malonų kvapą (Pečkauskaitė [1928]: 93).

Kitame skyriuje autorė tėvynės meilę prilygina vienai gražiausių darželio gėlių (ten pat: 101). Apysakoje „Sename dvare“ gėlės vertinamos kaip Dievo ženklas žemėje:

Žinot, vaikeliai: gėlės – tai žemės šypsena iš džiaugsmo, kad ją dievas sutvėrė ir dideliems dalykams paskyrė (Šatrijos Ragana 1969: 266).

Kai herojai prabyla apie aukščiausias vertybes, išgyvenimus, stipriausius pajautimus – gėlynas, gėlė, rožė minimi taip natūraliai, tarsi nė nebūtų kito būdo pakiliai dvasinei būsenai ar suvokimui perteikti. Gėlė įvardijama laimė:

Buvau laiminga... tokia laiminga, kiek žmogus čia gali būti laimingas. Jutau rožės širdyje ir sparnus ant pečių... („Viktutė“; ten pat: 113),

gėlei prilyginama siela:

Ir mudviejų sielos – dvi balti gėli – liūdnei nulenkę taures toje stebuklą valandoje („Ant Uetlibergo“; Šatrijos Ragana 1928: 229).

Iš pavyzdžių matyti, kad darželis lietuvių kultūroje yra idealios būties arba tiesiog idealo, dvasingumo vizualinė išraiška. Taip jis pakylėjamas iki simbolio, kuriam būdinga „įvairiopo transcendentiško galimybė“ (Sauka 1970: 235). Kodėl būtent gėlynui suteikiama tiek reikšmės ir jis tampa tokiu pakylėtu vaizdiniu? Iš pirmo žvilgsnio lyg ir aišku. Moterų kūryboje natūralu rasti jų aplinkai savus ir su kasdiene buitimi susijusius įvaizdžius, ypač kai jos rašo tokioms pat moterims. Bet kad taip būtų! Nei Žemaitės, nei Šatrijos Raganos kūryboje nerastume autentiško, gyvo suinteresuoto moteriško žvilgsnio į tikrą gėlių darželį. Nė vieno liaudiško gėlyno aprašymo, nė vieno jų, kaip gėlių augintojų, komentaro. Tarsi jų herojėms būtų net nepažįstama ši veiklos sritis. Vos iš pabirų užuominų susigaudome, kad tie darželiai išvis buvo to laiko kūrėjų aplinkoje. Peržvelgus visą jų kūrybą akivaizdu, kad visuomeniškiems tikslams atsidėjusios rašytojos nematė moteriškosios veiklos kaip lygios vyriškajai, vienodai prasmingos, nevertino moters įgūdžių kaip kultūriškai svarbių. Maža to, darželis (bent jau remiantis kūryba) joms nebuvo nei estetinio pasigėrėjimo, nei saviraiškos vieta. Abiejų kūrėjų herojės daug jautresnės natūraliam kraštovaizdžiui ar apleistam sulaukėjančio dvaro sodui nei išpuoselėtoms, aptvertoms lysvėms. Tai, kad gėlynas vis dėlto panaudojamas kaip alegorija svarbiausiai tautinei ar moralei idėjai reikšti, galima laikyti daugiau edukacine retorika nei savaiminiu tobulo išpūdžio ir tobulos idėjos sugretinimu. Taigi gėlynas, kaip idealo išraiška, jų kūryboje atsiranda ne iš gyvo išpūdžio, o greičiau kaip sakininės ar literatūrinės tradicijos šablonas. Gyvas estetinis patyrimas galėjo lemti šio motyvo įsigalėjimą romantinėje patriotinėje poezijoje: iš atminties piešiant nostalgiską tėviškės paveikslą, vaizduotėje pirmiausia išskyla vizualiai ryškiausi vietos akcentai. Tačiau jei atidžiau pažvelgsime į poetinę motyvo raišką, pamatysime, kad ji gana folkloriška.

Be abejo, galima sakyti, kad gėlyno sureikšminimas gana atsitiktinis dalykas. Tačiau naujoviškai traktuojamas darželis yra kone vienintelis įvaizdis, migravęs

iš literatūros į vėlyvąją tautosaką. Tarp vėlyvųjų literatūrinės poetikos dainų turime apie šimtą dainų tipų, daugiausia anoniminių, priskirtinų XIX a.–XX a. pradžiai, kuriuose vainikas, rūta ir gėlių darželis svarbūs ir traktuojami naujoviškai. Kas galėjo lemti tokį vieno įvaizdžio sureikšminimą ir atnaujinimą populiariame repertuare – tautosakos, literatūros tradicija, o gal kintanti etnografinė tikrovė? Įsižiūrėkime.

Svarstydami gėlyno motyvo populiarumą dainose, natūraliai tikimės, kad jis į dainų tradiciją atėjo kartu su literatūriniu stiliumi, krikščioniška retorika ir tematika ar idiliniaisi bei romantiniais elementais, tad to reiškinių ištakų esame linkę ieškoti autorinėje kūryboje. Deja, žinomi tik keli dainomis virtę lietuvių poetų eilėraščiai, kuriuose bent kiek labiau plėtojama darželio tema. Tai Antano Vienažindžio populiaria daina tapęs „Kaipgi gražus, gražus rūtelių darželis“, kitas, skirtas doros temai, „Sustokim dabar ratu“ bei Uršulės Tamošiūnaitės „Pavasario ramumas dienų“. Vėlyvesni populiarūs tekstai-dainos, kuriuose jau regime darželį kaip romantiškai piešiamo idiliško Lietuvos vaizdo neatskiriamą dalį: Maironio „Kur bėga Šešupė“, Adomo Jakšto „Niekam pasauly aš nepavydžiu“, Albino Andriulionio „Šiaudais dengta trobelė“. Neką gausiau ši tema bus reprezentuojama ir nedainiškoje originaliojoje lietuvių poetų kūryboje. Vien darželio temai skirti eilėraščiai – Dionizo Poškos „Mano darželis“ (jis, beje, labai nutolęs nuo dainuojamų posmavimų šia tema), Vieno Lietuvininko „Kvietkos“, kuriame patetiškai žavimasi gėlėmis ir raginama jas mylėti bei puoselėti, o šiaip lietuvių poezijoje gėlyno motyvas itin retas. Dažniausiai jis įsiterpia metų laikų apdainavimuose kaip vienas iš pavasario atgimimą liudijančių ženklų: „Penktas mėnesėlis – Mergaičių daržely, Mergaičių daržely Sužydo kvietkeliai. Lelijos pradėjo žydėti, Ir kožnam žmogui Gražu pažiūrėti“ (Antanas Strazdas, „Morciaus mėnuo stojo“; LP p. 128). Taigi originaliojoje lietuvių kūryboje šis motyvas menkai plėtotas.

Arčiausiai dainiškosios tradicijos, be abejo, yra A. Vienažindis ir jo „Kaipgi gražus, gražus rūtelių darželis“. Poetas tarytum perteikia sodietės mergaitės žvilgsnį, kai ši stebi tvarkingas gėlių eiles ir gyvybingą, džiaugsmingą augalų žydėjimą:

Kaipgi gražus, gražus žolynų darželis, Pilnas jau prisėtas gražių žolynų! Dailiai aptvėrė mano brolelis, Užtat jam vainiką nupint ketinu. Mano žolynėliai žydėti pradėjo, Kokia man linksmybė, kas gal apsakyti, Tartum svieto skarbus kas man pažadėjo, Vien širdį traukia, kad juos pamatyt! Žydi man lelijos, žydi pinavijos, Žydi jurginai, žydi jokūbėliai, Žydi gvazdikai, žydi ir žirniukai, Žydi šalavijos ir čebatėliai (LP p. 306).

Mergelė jaučiasi žiedų ponija, šlovina nerūpestingą „jaunystės stoną“, darželį brangina kaip ramybės vietą, kur „prakalbin kožnas kvietkelis“, o patį žydėjimą sieja su Dievo šlovinimu (LP p. 307). Kaip tik tokie idėjiniai akcentai nuskamba daugelyje rūtų darželiui skirtų vėlyvųjų dainų. Beje, Teresė Bikinaitė, tyrusi A. Vienažindžio kūrybą, šio eilėraščio pirmtaką laiko 1820 m. *Tygodnik Wileński* išspausdintą nežinomo autoriaus tekstą „Iszawszt pawasares, tay linksmas dienas“, kurį Emerikas Stanevičius pavadinęs liaudies daina. Joje panelės raginamos sėti, auginti gėleles ir jas paskirti bažnyčiai, sau, broliams bei gražiems berneliams (Bikinitė 1996: 152–153). Analogiško dainos teksto Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Dainų kataloge nera-

sime, tad greičiausiai tai buvęs individualus kūrinys liaudies dainos motyvais, kuris niekada plačiau nepaplitęs. Tačiau pats teksto tapatinimas su liaudies daina rodytų, kad dar XIX a. pradžioje galėjo būti ir daugiau dainuojamų eilių, kuriose gėlyno tema būtų savarankiška, išplėtotą, kuriose rūtų daržas būtų ne tik apeiginė vieta, o gėlės ne vien estetinio pasigėrėjimo objektas, bet ir dvasinių apmąstymų ar religingumo išraiškos ženklas. Kaip tik taip matant situaciją, galima daryti prielaidą, kad ir Motiejaus Valančiaus „Palangos Juzėje“ paskelbta didaktiška „Rūtų daržely žyd puikios žolelės“ yra sukurta kur kas anksčiau nei pats veikalas ar bent jau turi ne vieną pirmtakę dainų tradicijoje. Skirtingi šios dainos posmai randami pačiose įvairiausiose dainose apie mergystę, dorą ar net kontaminuotuose senųjų dainų variantuose. Ypač plačiai po įvairius dainų tipus išsibarstę pirmieji trys šios dainos posmai:

Rūtų daržely žyd puikios žolelės, Tenai vaikščioja padorios mergelės. Norint nuo darbu pavargusios būtų, Bėga veikiausiai aplankyti rūtų. Tenai atranda dėl savęs patieką, Svieta marnastis tur visas už nieką, Tenai atsimen ant Dievo galybės, Kada prisiveiz žolelių gražybės. Bėda panelei, kur pasileido, Cnatas panystės už nieką paleido. Rūtų vainiką po kojų pamynė, Kitą dėl savęs iš virkščių nupynė (Valančius 1977: 100).

Taigi anoniminėse dainose vienaip ar kitaip pabrėžiama gėlyno ir doros, padoruomo sąsaja. XIX a. dainose ir anoniminėje poezijoje darželis (numanome – ir savas kiemas) yra tinkama erdvė bendrauti merginoms ir vaikams. Štai dainoje „Padorios mergos pagirij avietes rinko“ vaikas kalbina uogaujančias merginas, bet šios skubiai pasišalina ir tik grįžusios namo drįsta kreiptis į jaunuolį: „Regi praaidams, jog jos kvietkas skina, Užsidrovėjęs jais jis nekalbina. Tykoms praėjus, anos uždainavo, Jog jis ant savo mislies prisigavo, Jog ana vieta yr ant to padėta, Kad josios tenai galėtų šnekėti“ (BsOD II 240). Gėlyno ir miško opoziciją, kaip tinkamos ir netinkamos vietos bendravimui interpretaciją, matome ir dainoje „Vaikščioj Adomas“. Vaikštinėdamas po eglyną Adomas sutinka Ievą ir vadina ją pas save, o ši atsako ateiti ir kviečia pirmąjį žmogų į rūtų daržą: „– O aš nenoriu Artyn pas tave! Eikš šen, Adomai, Į rūtų daržą! Rūteles skinsiu, Vainiką pinsiu, Ant galvos dėsiu, Lelijoms dabinsiu!“ (JLD I 354). Taigi lietuviškoji Ieva bent jau šioje dainoje atstovauja kultūros sričiai ir jos elgsena yra anaipol ne nuodėminga, o padori, tradiciškai tinkama.

Daugumoje didaktinių merginoms skirtų dainų dora tiesiog tapatinama su žydėjimu, laiminga būtis – jaunystės „stonu“, darželis – dangišku rojumi: „Dar džiaugiesi rūtele, Kur pasėjai in lovele, – Mislyk, kad nepagultų Ir šalna neužpultų. Nusibodo dėvėtie, Rūtelę apravėtie – Nelaimingos mergelės, Jūs iš rojaus kvietkelės! Kad jau jūs ją numesit, niekados neatrasit“ (BsOD II 308).

Iš literatūrinės kilmės dainų turime tik vieną, kurioje būtų ginamas ne „panystės stonas“, bet priešingai – noras turėti porą. Tai daina apie Vandą, kurioje pomirtinė palaima nevertinama, rojumi laikoma žemiškojo gyvenimo poroje teikiamas pasitenkinimas: „Kas puikybė rojaus yra, kad gyvenims liūdnas, Kas dėl savęs netur draugo, to stonas akrūtnas“ (BsOD II 407).

Gėlyno motyvo naują interpretaciją, be abejo, galėjo skatinti ir lenkų poezija. Pirmiausia akivaizdūs lenkiškų idilių ir didaktinių dainų eilėdaros panašumai: rima-

vimas, skiemenų (pėdų) skaičius eilutėje, posmavimas. Vis dėlto lietuviškosios poezijos pavyzdžių, kuriuose apie darželius, gėles ir vainikus būtų posmuojama lenkiškų idilių pavyzdžiu, labai jau nedaug. Antai lenkų poetų rinktinėje *Wybor poezyj...*, išleistoje XIX a. pirmojoje pusėje Vilniuje, rojumi vadinamas piemenų gyvenimas gamtoje, kuriami ir gėlių dialogai, kuriuose kiekviena gėlė tapatinama su dorybe, tačiau tokio aiškaus moralinio imperatyvo siejimo su gėlėmis nerasime. Tuo tarpu folklore ši sąsaja akivaizdi. Yra ir kitų skirtumų: lietuvių liaudies dainose apdainuojama žmogaus rankų sukurta kultūrinė erdvė, o ne natūralus kraštovaizdis. Taigi pasigėrėjimo objektas skiriasi, nors reiškiamas ta pačia retorika: detalių, judesių, veiksmų kuo išsamesniu išvardijimu, neretai įpinant emocinį ar moralinį apibendrinimą. Tad peršasi išvada, kad stilistiškai naujos dainos artėja prie klasicistinės individualiosios poezijos tradicijos, tačiau jų idėjinis turinys visai kitas. Gal tokį naują turinį lėmė XIX a. proza? Juk, pavyzdžiui, dainos apie girtuoklystę formavosi veikiamos daugiausia didaktinės prozos (žr. Sadauskienė 2006: 78). Deja, periodikoje, populiariuose skaitiniuose, to meto etnografiniuose aprašymuose gėlių darželiams skiriamas minimalus dėmesys, nors gėlynai buvo neatskiriama kiekvieno gatvinio kaimo ar sodybos dalis. Nei Mikalojaus Katkaus, nei M. Valančiaus, nei Teodoro Triplino aprašymuose kaimiečių kiemo puošyba nėra svarbi tema, nors šiaip jau kraštovaizdis, etnografija, gamtos ir istorijos paminklai sulaukia labai daug dėmesio. Reti ir trumpi pastebėjimai apie gėlynus vis dėlto gana iškalbingi. Antai Povilas Višinskis „Antropologinėje žemaičių charakteristikoje“, rašytoje 1896–1897 m., apie žemaitiškus amžiaus pabaigos gėlynus teigia:

Prie kiekvienos trobos būtinai turi būti darželis – tikras mergaičių turtas ir džiaugsmas; jei darželio nėra ar jei jis apleistas, vadinasi, mergaitės šituose namuose nėra. Mergaitės didžiujasi darželiais: kurios jis puikesnis ir gražesnis, tą visi laiko geresne. Labiausiai gerbiama rūta; šis augalas laikomas šventu; padavimas sako: kada žydai kankino ir mušė Išganytoją, toje vietoje, kur nukrisdavo Jėzaus kraujo lašas, išaugdavo rūta. <...> Rūta yra mergystės simbolis, ir dainose ji pirmiausia apdainuojama; ji taip pat yra vaistai nuo širdies skausmo. Po rūtos labai gerbiama lelija – nekaltybės simbolis. Sakoma, kad senais laikais, kai dar degino burtininkes-raganas, tai toje vietoje, kur sudegindavo nekaltą moterį, pavasarį išaugdavo lelijos. Be rūtų ir lelijų, darželiuose auginama nasturtų, mėtų, kvepiančiųjų žirnikų, jurginų, saulučių, rožių ir daug kitų (Višinskis 1964: 165–166).

Iškalbinga ir pastraipos vieta tekste – tarp pastabų apie sodą, kryžius ir tikėjimą. Akivaizdu, kad tai ne tik vizualinės, bet ir prasminės gėlyno gretybės. Panašiai žemaičių gėlyną vaizduoja ir T. Triplinas kelionės aprašyme: Žemaitijoje prieš kiekvieną tiek pono, tiek kumečio namą yra vaismedžių bei gėlių darželis ir pastatytas medinis kryžius, dažniausiai namo gale, su figūrėle, atsukta į langą, kad kaimietis atmintų, jog Dievas jį stebi ir žino, ką daro blogo ar gero (*Dziennik podróży po Litwie i Żmudzi odbytyj w 1856 roku przez d-ra T. Triplina*, tom II: *Żmudź*, Wilno, 1858, p. 74).

Nors iš pirmo žvilgsnio tai atrodo netikėta, turinio bei idėjinio požiūriu dainos apie gėlynus labiausiai siejasi su liaudiškomis sakmėmis apie šventus augalus. Štai kelios etiologinės sakmės, užrašytos XX a. skirtingose Lietuvos vietose:

Kaip daržely alyvų Kristus meldiasi, tai nuo jo tekeja prakaitas ir kraujas. Ir kur lašeja prakaitas ir kraujas, tai ti išdyga rūtas. Ažtat rūtas brungus žalynas, juom ir bažnyčias švinčia (šventina) (Damašienė, Sarapiniškių k., 1972 m. LTR 2430/12/);

Nu vuot yr, yr rūta y bronge, brongos rekals. Į rūtą bova pasivertes Jezoleles. Kap genes (vijosi) Pereons, karalios, yškuoje anos, Maryją notviere, er reda tekta rūto batorent skreitelei. Į ruožes paseverte Dievas, į rūtas er į kveičios (Stankutė, Tverų mstl., 1975 m. LTR 4724/261/);

Kregždė savuoju snapu nuėmė kraujo lašą nuo Jėzaus Kristaus žaizdos. Kai lėkė ji, tą kraujo lašą išmetė iš snapo į derlingą dirvą. Tenai iš to kraujo lašo išaugo rūta, kur turi panašius į kraujo lašą lapelius (Kėdainių apskr., ~ 1930 m. MT IX 9, nr. 5).

Jei turėtume daugiau duomenų apie tokių sakmių gyvavimą XIX a., galėtume teigti, kad kaip tik šios liaudiškos etiologinės sakmės ir buvo naujos rūtų daržo semantinės interpretacijos dainose priežastis. Mat tai būtų nevienintelis atvejis, kai vėlyvosios dainos įtraukia kitų folkloro žanrų temas, motyvus ir idėjas. Tokios tendencijos dainų raidoje pastebimos per visą XIX amžių. Deja, neturime užrašytų ankstyvesnių analogiškų sakmių.

Kitas klausimas, kas palaiko motyvo atsinaujinimą tradicijoje. Kokio reikia išorinio impulso, kad tam tikri tradicijos dalykai būtų intensyviau reflektuojami ir semantiškai perkoduojami? Labai tikėtina, kad tradicinės religinės legendos buvo populiarios ir palaikomos tvirtos religinio ugdymo tradicijos, kuri ne silpnėjo, o plėtojosi kartu su religinės literatūros gausėjimu, liaudies raštingumo augimu ir religingumo, kaip vertybės, stiprėjimu tradicinėje kultūroje.

Tačiau, nerasdami itin stiprios literatūrinės įtakos, galėjusios paveikti atitinkamų dainų paplitimą, turime svarstyti kitas priežastis, lėmusias motyvo paplitimą ir išsialėjimą. Viena galimybė yra kintanti etnografinė realybė – besiplėtojanti darželių mada, kuri inspiruoja ir intensyvesnę jos refleksiją. Kaip teigia Zigmantas Gudžinskas knygoje *Tradicioniai Lietuvos darželių augalai*, „labiausiai darželiai Lietuvoje išplito XIX amžiaus antrojoje pusėje ir iki amžiaus pabaigos jie tapo neatsiejama beveik kiekvienos sodybos dalimi“, tam įtakos turėję ir socialiniai bei ekonominiai pokyčiai krašte (Gudžinskas 2010: 12). Nesunku numanyti, kad sodiečių buičiai gerėjant, namų aplinkoje imta mėgdžioti dvarų estetiką: po šešiaručiais langais geometrinių formų (apvalios arba keturkampės) gėlyno lysvelės, aptvertos dailia tvorele, turėjo atrodyti gana stilingai. Tiesa, jei paisysim XIX a. sodų bei parkų veisimo ir formavimo mados, tai klasicistinė estetika, kuri kaip tik ir plėtojosi kaime, aukštesniųjų sluoksnių jau kaip ir laikyta pasenusia, mat XIX a. imta grožėtis natūraliu kraštovaizdžiu, tarp kilmingųjų plito naujos mados – siekiama sukurti su vietos kraštovaizdžiu susiliejančią angliško stiliaus sodą ar parką, kurio pagrindinis estetinis principas – „žavi netvarka“, neapibrėžtumas, perspektyvos dominantė (Speičytė 2004: 190). Kaip rašo Brigita Speičytė, naujoji kraštovaizdinių parkų estetika turėjusi ir ideologinę, politinę motyvaciją, išreiškė svarbius pasaulėžiūrinius pokyčius. Naujoji stilistika deklaruoja ne žavėjimąsi pompastika ar egzotiškumu, bet pagarbą demokratiškumui ir vietinės erdvės savitumui (ten pat: 190–192).

Taigi kaimiškoji gėlynų estetika tik iš dalies sutampa su elitine. Pastarąją išreiškia Šatrijos Raganos sodo aprašymas „Sename dvare“, senesnę, klasicistinių dvarų – cituotas Žemaitės tekstas, kai pabrėžiamas egzotiškumas, geometrija.

Besiplėtojantis sodybų puošybos menas yra akivaizdi paskata motyvui populiarėti dainose, ypač XIX a., nes tautosaka šiuo metu linkusi įtraukti pačias įvairiausias aktualijas ar kasdienybės realijas. Bet tai negali pagrįsti motyvo idėjinio turinio. Jis greičiausiai remsis į vienokią ar kitokią verbalinę tradiciją – rašytinę, sakytinę.

Labai tikėtina, kad daug lemia senojoje dainų tradicijoje slypintis prasminis krūvis, kuris palaiko refleksijos intensyvumą, pobūdį ir vėlyvesnio klando tekstuose. Toliau straipsnyje ir sutelksime dėmesį į motyvo specifiką klasikinės poetikos dainose.

Senosiose dainose neretai pasigrožima mergele, vaikštančia po sodą ir darželį, tačiau pats darželio vaizdas ne itin detalizuojamas, neapibūdinama nei jo forma, nei dydis, spalvų gama, gėlių rūšys, juo labiau neakcentuojamas estetiškas išpūdis. Darželio gražumas nusakomas pabrėžiant ne augalų įvairovę ir simbolinį prasmingumą, o kur kas dažniau – tvarkingumą ir žemės įdirbimą, aprėminimą. Atrodo, tarsi tvorelė ir takeliai būtų pagrindiniai estetiški akcentai, lyg grožį savaime tvirtintų įdėto darbo kiekis: „Vai, dariau dariau lysveles, Vai, sėjau sėjau rūteles, Vai, ir pasėjau žalias rūteles Žaliam rūtų daržely“ (LTR 4670/336/); „Mūsų darželis išglencevotas, Baltom rankelėm išprocevotas, Vai, lylia lylia balta lelija, Daržely žydi tik pivonija. Po mūsų darželį Viešpats vaikščioja, – Visi kvietkeliai pasiklonioja“ (LTR 4765/79/). Dažniausiai labai apibendrintai, kaip ir įprasta liaudies dainos poetikai, tenusakoma gėlyno vieta – po tėvo langelių, po seklyčios langelių; visai neaiški jo lokalizacija kitų statinių, takelių, kaimo kelio, pagaliau pasaulio šalių atžvilgiu. Šiuos faktus žinome tik iš etnografinės, bet ne iš poetinės medžiagos. Visa tai liudytų, kad liaudies poezijoje gėlininkystė nėra reflektuojama kaip aktualus pomėgis ar menas. Tik gana retuose variantuose gėlyno vaizdas pateikiamas tarytum artinant bei siaurinant akiplotį ir palengva koncentruojantis nuo plataus panoraminio sodybos vaizdo iki konkretaus rūtų daržo: „Margi dvara, margi dvara, Deimanto lungelių, Žali suodna, žali suodna, Baltieje žaidelia. Tin vaikščiojoji uliavuoji Padvarės mergelis, Puo šin žaliajį suodnelį, Puo rūtų darželį“ (LTR 4652/299/). Nepaisant to, rūtų daržas dažnai poetinio teksto pradžioje minimas kaip viso poetinio vyksmo atspirties taškas. Jo vaizdu neretai įvedama į apeiginės dainos situaciją. Pavyzdžiui, piršlybų dainoje, kurioje bernelis vyksta pas mergelę pirštis, pradedama nuo gėlyno ir jame žydinčio bijūno: „Ant tėvelio dvaro Trys rūtų darželiai, Vienam rūtų daržuželij Bijūnelis augo. Bijūnelis žalias, Bijūnelis gražus, Bijūnelio žali lapai, Raudoni žiedeliai“ (BsOD I 41); „Gale Vilniaus miestelio Stovi rūtų darželis, O ten vaikščiojo Graži panelė, Skynė žalią rūtelę“ (BsOD I 122); „Po stiklo langu Bijūnas žydi, O naujoj seklyčioj Jaunimas šoka. Naujojoj seklyčioj Jaunimas šoka, O aukštam svirnelij Mergelė verkia“ (BsOD II 262). Tai patvirtina, kad gėlyno vaizdavimas senosiose dainose susijęs su apeiginėmis situacijomis, turi simbolinę traktuotę, bet nėra saviškis vaizdavimo objektas.

XIX a. užrašytose dainose apie rūtų daržą išskirtume keletą motyvų, kuriuose objektas traktuojamas keleriopai: 1) kaip mergelės savivokos, saviraiškos ir jos

tapatybę reiškianti vieta; 2) kaip gyvybinių, reprodukcinių galių simbolis; 3) kaip išskirtinai sakrali, magiška erdvė.

1. Dažniausiai lietuvių liaudies dainose darželis pateikiamas kaip mergelės erdvė, jos saviraiškos, savirealizacijos vieta. Su gėlėmis kalbama – jos atliepia nuotaikas, lūkesčius, darželyje patiriamos pirmosios gyvenimo išvalgos, nuojaautos dėl ateities. Dažnai tam perteikti pasitelkiama augalų personifikacija, ypač rūtos: „O kad aš ėjau į rūtų darželį, Duružes subildinau, Rūteles nugandinau. O ko nusigandot, Rūtelės mano, Retai mano lankomos, Ašarėlėms laistomos?“ (JLD I 21). Vidinė būseną nusakoma per santykį su augalu. Iš daugybės pabirų užuominų ryškėja, kad augalo žalumas, gajumas atitinka optimistines subjekto nuotaikas, o jo vytimas tiesiogiai susijęs su neigiamais išgyvenimais: „Žalus žalus žuolinelis Žyd po mūsų kuojų. Aš tą žalią skinsiu skinsiu, Sau širdelę nuraminsiu“ (LTR 4792/106/). Žolynų vytimas, lapų kritimas simbolizuoja liūdesį, sielvartą netekus artimųjų: „Žydi klesčia bijūnėlis Vidury darželio. Krinta byra jo lapeliai Ant sieros žemelės. O jau mano tėtuzėlis Aukštamjam kalnelij <...>, Žydi klesčia lelijėlė Vidurij darželio. Krinta byra jos lapeliai Ant sieros žemelės. O jau mano motinėlė Sierojoj žemelėj“ (BsOD II 419).

Darželis tarytum reprezentuoja tapatybę. Apie ištekančią arba mirusią merginą sakoma: „O paskynė kaip daržo rūtelė, o perlaužė kaip daržo lelijėlė“ (JLD III 1201). Dažnas yra merginos tapatinimas su augalu, šitaip ji idealizuojama. Taip ji matoma ir per vestuves bernelio ar mergelių pulko: „Pakirsta rūtelė daugiau nežaliuosi, Tu jauna mergelė daugiau nedainuosi. Daugiau nedainuosi, rūtelių nesėsi, Rūtelių nesėsi, vainiko nepinsi“ (LTR 4751/221/); „Mes trys seselės Kai lelijėlės. Vienas brolelis Kai bijūnėlis“ (LTR 4693/15/). Kitu atveju pats merginos augimas, brendimas tapatinamas su augalo augimu: mergelė sėja, laisto, skina rūtas, mėtas ir jaunas dienas (BsOD II 278). Pagaliau darželyje mergelė atpažįstama, kalbinama, tai ta vieta, kur jai tinka, dera būti, susitikti, bendrauti, o berneliui – pirštis.

Ypač glaudų žmogaus ir gėlyno augalo tapatinimą rodytų ir šokių rateliai, pačių pateikėjų kai kada vadinami darželiais. Šokamų jaunimo ratelių figūros neretai primena gėlyno lysvių formas, o ir patys ratelio dalyviai rateliuose prilyginami vienam ar kitam augalui, tarp gėlių skraidančioms bitėms: „Gražus mūsų darželis, Daug prisėta rūtelių. Daugel mūsų rūtelių, Maža mūsų mergelių. Maža mumi, mažą mumi, Oi Anciute, eikš pas mumi“ (LTR 2344/458/); „Bijūnėliai vidury, vidury, vidury, Radastėlės pakrašty, pakrašty, pakrašty, Suk baltą, suk raudoną, Kad širdelei būt malonu. Radastėlės vidury...“ (LTR 1149/67/); „Sode mergelė vaikščiojo, Tenai bitelė zirzėjo. Landė bitelė po šakų šakas. Po šakų šakas, po lapų lapus. Mergelė gėles ravėjo, Žieduos bitelė lakiojo – Nuo žiedužėlio ant žiedužėlio, Rinko bitelė saldų medutį“ (LTR 2704/31/).

Kartais mergelės ir rūtos simbiozė pateikiama labai emblemiškai, tarytum kokiam barokiniam piešinyje ar religiniam paveiksle: „Išleidai dukrelį į marteles, Įdavei rūtelį į rankeles“ (LTR 4700/87/). Pasak Alės Počiulpaitės, toks subjekto vaizdavimas, kai jis turi vienokį ar kitokį atributą, iš kurio galima jį atpažinti, būdingas senajai religinei dalei, kurioje skirtingi asmenys, pavyzdžiui, šventieji, piešiami ne individualinant veido ar aprangos bruožus, bet dažnai į rankas jiems įduodant tam tik-

rus daiktus, įrankius ar augalus, su kuriais susijusi jų gyvenimo istorija (Počiulpaitė 1999: 268). Gana emblemiškas yra ir mergelių ir lelių gretinimas dainose.

Labai svarbus reprezentacinis gėlyno aspektas. Per jį išreiškiamas mergelės statusas, šeiminių padėtis; gėlės, suskintos darželyje, yra šeimyninio ar socialinio pripažinimo ženklas. Ypač tai akivaizdu dainoje „Ei liepa liepytužėlė“; čia brolis, grįžęs iš karo, randa motinos darželyje viešnią, kuri esanti jo sesuo. Brolis prašo suskinti kvietkužę; sesuo tai ir padaro, „Kvietkužę suskindama, Broliužį pažindama, Brolelį pažindama“ (JLD I 333). Šioje dainoje randame ir gana retą tradicinėms dainoms itin pakylėtą estetizuotą gėlyno vaizdą: „– Ei sesyt sesytužėlė, Kas darže do žolužėlės, Kas darže do žolužės? Sidabro žiedu žydi, Deimanto stagaružėlės, Deimanto stagaružės. – Ei brolau brolytužėli, Kas tavo do kalbužėlė, Kas tavo do kalbužė? Mano žalios rūtužėlės Ir geltonos mėgelkužėlės, Ir geltonos mėgelkužėlės. Ir geltonos mėgelkužėlės, Iš kraštų lelijužėlės, Iš kraštų lelijužės. Iš kraštų lelijužėlės Žyd po visą daržužėlį, Žyd po visą daržužį“ (JLD I 333).

Reprezentacinį gėlyno aspektą rodo ir jo vertės iškėlimas. Gėlyno vertingumas nusakomas sėjamų sėklų brangumu, tuo, kad jos atvežtos iš toli – iš kultūros centrų. Kitas vertės matas – didelė kaina: „Vai, tai brangiai Rūtelė auginta: Iš Vilnužio Sėklelė parnešta, Iš Gartyno Sėjėja samdyta, Žaliu vynu Rūtelė laistyta, Diemedėlio Kuoleliais smaigyta, Baltų gulbių Sparneliais dangstyta“ (BsOD I 183).

Pagaliau per gėlyno augalų apibūdinimą nusakomas santykis su gimtąja namų erdve: pritapimas, įsiaugimas į ją, taip pat – laiko ir erdvės patirtis: „Devyni metai Kaip viena diena, Kai babuvau daržely, Kai babuvau daržely. Ir užsiaugo žolios rūtalas Pinkiom šešiom šakėlam, Pinkiom šešiom šakėlam“ (AM 265).

Taigi vieni svarbesnių gėlyno semantinių aspektų yra susiję su saviraiška, tapatybe ir asmeniniu orumo jausmu, reprezentacija. Gal todėl nereikėtų stebėtis, kad XIX a. pabaigoje, kai šeimyninė bendruomeninė tapatybė užleidžia vietą tautinei regioninei ar religinei, ji vėlgi susiejama su tuo pačiu darželio, rūtos, vainiko motyvu. Tokio darželio ir mergelės tapatinimo intensyvumo dainose priežastis – visų pirma vestuvinės apeigos ir jų simbolika. Kaip tik jas nagrinėjęs Juozas Baldžius teigia, kad „rūtos, rūtų vainikas, rūtų darželis reiškia pačią mergelę, todėl duodama bernui rūtas mergina atiduoda jam tarsi save pačią“ (Baldžius 2005: 55). Kitur autorius dar pažymi, kad vainikas, kaip ir visoje Europoje, buvęs vulvos simbolis, o dainose minimas darželio mindžiojimas tolygus mergelės nuskriaudimui (ten pat: 339).

2. Rūtų daržo siejimas su moters reprodukciniais organais yra paliudytas ir tikėjimuose, magijoje, frazeologijoje.

Antai frazeologijoje žydėjimas siejamas ne tik su žemės, bet ir su moters vaisinimu: pavyzdžiui, kraujuojanti žaizda vadinama gėlės žiedu. Mėnesinės vadintos „dievaitinėmis“ (nuo Dievaičio mėnulio), taip pat „Marijos žiedais“, įvardijamos pasakymu „rožės žydi“ (Šatkauskienė 2005: 109). Žydėjimo siejimas su moters vaisinimu atsispindi ir prietaruose: „Turbūt visų pirma terminų analogija lėmė įsitikinimą, kad sergančioms gerai gėles sodinti, persodinti, laistyt – labiau žydės...“ (ten pat: 110), tuo tarsi parodoma, kad tam tikru metu moteris turi papildomų galių lemti

žemės vaisingumą, derlingumą, augalų vegetaciją. Kaip teigia Vida Šatkauskienė, „menstruacijos yra ir vienas svarbiausių moters ryšio su anapusine tikrove požymių“, jos suvoktos „ne vien kaip biologinis, bet ir antgamtiškas, magiškas reiškinys“ (ten pat: 109–110). Ir priešingai, kai norima pasakyti, kad neskaisčioms merginoms gresia bevaikystė, sakoma, kad „ant vieškelio žolė neišdygs“ (ten pat: 115). Taigi žėlimas čia tiesiogiai siejamas su moters vaisingumu.

Ši požiūrį papildo, praplečia ir tradicinis mitologizuotas būsto, kaip kūno analogo, traktavimas. Gėlynai tveriami po langu, o „mitiškai mąstant, langas, kaip ir trobos slenkstis, yra skiriamoji riba tarp jaukaus namų pasaulėlio ir to išorinio, kuriame pilna pavojų ir piktųjų dvasių. Tai aiškėja iš tokių papročių ir tikėjimų: kad kūdikis lengviau ateitų į šį pasaulį, pribuvėja praverdavo pirkios langus. <...> Jeigu toje šeimoje jau būtų mirusių kūdikių, naujagimį vežant krikštyti, kūmams jį paduodavo tik pro langą. Prieš tai dar triskart apnešę apie krosnį“ (Klimka 2006: 151). Nesunku pastebėti, kad riba tarp šiapus ir anapus traktuojama kaip riba tarp nematomo kūno vidaus ir regimosios išorės. Paslaptį anapus susijęs pirmiausia su gimties stebuklu, vaisingumu. Taigi darželis yra tarsi praplėsta riba tarp šiapus ir anapus, o mergelė darželyje yra tarpininkė tarp šių dviejų sferų.

Analogišką apsauginę, su vaisingumu susijusią funkciją turinti ir suvalkietišku prijuosčių ornamentika, kuri leidžia naujai pažvelgti ir į taip dažnai dainose minimą lelijų simbolinę prasmę. „Prijuostės siejamos liaudies tradicijoje su moters padorumo, tvarkingumo samprata ir, matyt, su vaisingumo siekais, moters iščių apsauga“ (Bernotienė 1988: VI). Tokį požiūrį patvirtina ir papročiai – prijuostės kabinimas ant medžio meldžiant vaisingumo, „bergždinikių“ klupdymas ant prijuostės per Užgavėnės (Jurkuvienė 1999: 259). O audinių raštų tyrėjos Teresės Jurkuvienės teigimu, „leliją greičiau turėtumėm suprasti ne kaip specifinę mergystės gėlę, bet kaip apibendrintą žemės vitalinių jėgų simbolį“ (ten pat: 259–260).

Taigi tikėtina, kad vėlyvosiose dainose aukštinama skaistybė yra ne opozicija vaisingumui, o greičiau suvokta būtina sąlyga vaisingumui išsaugoti. Kaip tik tokia prasmės dominantė pirštųsi žiūrint gėlyno semantinės visumos, nors poetiniai tekstai to kaip ir nedeklaruoja. Tik itin retai žydėjimas lyginamas su vaiko gimimu: „Vidury darželio Kabo vygelis, Tami vygely – Mažas vaikelis. Tai dabar gražiausias Už visus kvietkelius, Jis yra skaisčiausias Rožių lelijėlių“ (LTR 4700/102/).

Tad darželio siejimas su žmogaus reprodukcija yra anaip tol ne objekto vulgarinimas, o jo maksimalus išaukštinimas. Tai galima vertinti kaip žemdirbių pasaulėjautos apraišką, kai bendruomenės gyvenimo sėkmė tiesiogiai priklauso nuo augalų vegetacijos, derliaus, todėl visi simboliai, nurodantys į vaisingumą, derlingumą, augimą, gyvybingumą ir jų apsaugą, yra sakralūs.

Dainų poetika kaip tik išsaugo tą pakilų požiūrį į vaisingumą. Apibendrinant pastaruosius pavyzdžius galima teigti, kad senosios poetikos dainose transcendentinė (anapusinė – lemianti, sauganti, sakrali) erdvė yra suvokiama kaip vidinė (imanentinė) savo kūno ar gimtų namų erdvė. Vėlyvosios poetikos dainose transcendencija kitokia, čia kryptama į dangiškąjį Dievo pasaulį ir į mirties refleksiją, bet simbolinė vieta, kurioje visa tai apmašoma, ir toliau lieka rūtų darželis.

Jei pripažįstame, jog būtent tokia darželio interpretacija gyvuoja XIX a. pateikėjų sąmonėje, nėra neturėtume stebėtis, kad jis taip dažnai didaktinėje poezijoje ir prozoje yra doros, dorovinių pastangų vizualinis atitikmuo. „Kurios vainikėlį Užlaido mergystės Ir gražiai nešioja Dienose jaunystės, Tokių cnotos kvepia Kaip darže žolelės, Tokios mergos žydi Kaip dangių žvaigždės. <...> Kaip anas Dievą Iš širdies mylėjo, Taip anoms Dievas Visados padėjo“ (JLD II 689).

3. Dainose atpažįstami net keli motyvai, kurie liudytų apie senajai tradicinei kultūrai būdingą požiūrį į rūtų daržą kaip sakralią erdvę. Objektas adoruojamas suteikiant jam išskirtinius požymius: 1) rūtų daržas – pasaulio centro modelis; 2) darželiai – tai gyvybingumo reprezentacija; 3) tai maginė vieta, tinkama burti, pranašauti; 4) kaip su garbystimu, išaukštinimu susijusi vieta.

Klasikinės poetikos dainose paplitęs motyvas, kuriame rūtų darželis (beje, ir mergelės vainikas) interpretuojamas kaip kosminis centras. Iš darželio dainose kyla saulė ir mėnuo, aušta diena (JLD III 1006). Vienoje džiūkų vestuvių dainoje gėlės prilyginamos dangaus kūnams: „– Pirmas kvietkas žydėjo – Kai saulalė tekėjo, Oily, oi liuly, Kai saulalė tekėjo. Antras kvietkas žydėjo – Kai mėnulis žibėjo, Oily, oi liuly, Kai mėnulis žibėjo. Trecias kvietkas žydėjo – Kai žvaigždės mirgėjo“ (LLD VIII 2).

Ne vienoje dainoje minimas rūtelių ar kitų gėlių sėjimas, dygimas, žaliavimas, žydėjimas savaime nurodo į augalo gyvybingumą kaip pagrindinę jo simbolinę vertę. Augimas, žalumas ir žydėjimas yra klestėjimo ir laimės sinonimai, savotiška gyvybingumo, galios reprezentacija, tad galima teigti, kad darželis aukštinamas kaip gyvybines galias telkianti, sauganti vieta.

Apie tam tikrą erdvės magiškumą būtų tai, kad čia pasodinti augalai turi prognostinės galios. Štai brolių Juškų paskelbtose *Lietuviškose dainose* randame karo dainą, kurioje pražydytos gėlės spalva pasakys mergelei apie bernelio sėkmę kare: raudoni žiedai praneš apie mirtį, mėlyni – apie karinę sėkmę (JLD III 1158). Kitoje, jau vestuvinės tematikos dainoje „O kad aš augau“ žiedų spalva pasako, ar laimingas bus seselės gyvenimas: „O kokiais žiedais Rūtelės žydės, Tokiame krėslely Sesele sėdės. O jei geltonais Žiedeliais žydės, Dainuosi, sesele, Kas dienužė! O jei raudonais Žiedeliais žydės, Raudosi, sesele, Kas dienužė!“ (JLD II 577). Vėlyvosiose dainose tiesioginių analogijų šiam motyvui neišvengsime, tačiau ateities, kuri čia nukrypsta jau anapusinio pasaulio link, vaizdavimas taip pat palydimas augaliniu motyvu: dora, kuri garantuoja pomirtinį dangų, „kvepia kaip darže žolelės“, doros mergos „žydi kaip dangui žvaigždės“ ir pan. (JLD II 689).

Retas dainose, tačiau gana iškalbingas motyvas apie dėl vainiko skęstantį bernelį. Šis mirdamas prašo mergelės palaidoti jį rūtų darže, kad būtų dažnai lankomas ir mergelių geru žodžiu minimas: „Nekavokit, mielos sesės, Ing aukštą kalnelį, Tik kavokit, mielos sesės, In rūtų darželį, In rūtelių žalią daržą Pas žalią rūtelę. Kaip jūs aisit į darželį, Mane minavosit, Kaip jūs skinsite rūtelę, Mane garbavosit, Kaip jūs pinsit vainikėlį, Manęs gailavosit, Kaip jūs dėsit ant galvelės, Manęs gailiai verksit, Ašarėles liesit“ (BsOD I 119). Šis motyvas galėtų būti tolima aliuzija į tikėjimą, kad mirusieji

laiduoja gyvųjų gyvenimo sėkmę ir kokybę. Pasak Elvyros Usačiovaitės, įvairios apieiginės žemdirbių tradicijos rodo, kad „velionis, patekdamas į požemio pasaulį, – prie derlingumo, vaisingumo ir gyvybės ištakų, – pajėgus daryti įtaką šiems procesams“ (Usačiovaitė 2004: 23). Antra vertus, žiūrint vien į poetinio teksto prasmę, darželis tampa prisiminimų saugojimo vieta, garbingo arba nedoro elgesio liudytoju.

Ne tik gėlynas susijęs su garbingumu, bet ir jame išaugęs kultūrinis augalas tarnauja erdvės garbstymui. Per vestuves vaduojant suolą dainuojama: „Su rūtomis, rožėmis Motušės kiemą šlaviau, Su lelijėlėmis Trobelę išdabinau. Ir privažiavo Pilnas kiemas svetelių, Ir beprisėdo Pilni suolai vėdlelių“ (JLD III 1483). Taip pat dainoje „Oi tu našly, tu našleli“ vieta, kur sėdėjo nepageidautinas jaunikis, šluotražiu trinama, čia papildamos sąšlavos, o kur sėdėjo laukiamas bernelis – gėlėmis kaišoma: „Tą vietelę, kur sėdėjo, Gėlėms iškaišysiu, Po žirgeliu juodbėrėliu Rūteles pasėsiu“ (LLD II 504). Augalas, gėlynas savaime yra išskyrimo, pagarbos požymis (JLD I 285). Kitu atveju tiesiog pasakoma, kad žaliuojanti žolė išreiškia garbę: „Oi, kur aš ėjau, Iš kur parėjau, Žolelė nežaliavo. Užželk, žolele, Lapok, lapeliai, Daryk man slaunumėlių“ (LLD II 11). Su darželyje suskinta gėle sveikinamas brolelis, mylimas bernelis, su dilgėle – nemylimas, nelaukiamas bernelis. Čia taip pat galima išvelgti tiesioginių sąsajų ir su barokiniu menu, ypač kai rūtomis barstomas kiemas, rūtų ar lelijų šluotele šluojama po žirgo kojomis. Tokiais atvejais dainoje, kaip ir baroko dailėje, pagrindiniai objektai yra apipinami augaliniais motyvais, taip juos pagerbiant (Počiulpaitė 1999: 274).

Taigi gėlynas senosiose lietuvių liaudies dainose siejamas su tapatybės, savimovės, šlovės, doros, atminties ir numatymo kategorijomis. Toks stiprus motyvo semantinis krūvis išlieka ir vėlyvosiose dainose. Nepaisant jų naujos problematikos ir poetikos, motyvo prasmė galėjo susiformuoti būtent dėl tradicinio stereotipinio mąstymo įtakos.

Beje, dėl motyvo daugiaprasmiškumo. Mąstydami apie dainų simboliką, negalime neatsižvelgti ir į literatūrinį bei kultūrinį XVII–XIX a. kontekstą. Pasak Donato Saukos, XVII ir XVIII amžiai – dainų klestėjimo laikas, kai galėjo formuotis pagrindiniai dainų žanriniai bruožai (Sauka 2007: 101). Nepaisant dainininkų mažaraštiškumo ir lotyniškosios literatūros elitiškumo, vis dėlto nereikėtų atmesti prielaidos, kad dainų simbolių prasmės ir kai kurie pasaulėvaizdžio kūrimo principai artimesni senesnei lotyniškai poetinei nei, pavyzdžiui, idilinei ar romantinei XIX a. tradicijai. Tai pirmiausia pasakytina apie patį santykį su žodžiu–ženklų. Kaip teigia Eglė Patiejūnienė, XVI–XVIII a. lietuvių barokinėje kultūroje ypač išpopuliarėja kalbėjimas metaforomis, kai tam tikras daiktas ar reiškinys atitinka mitinį simbolį; poetai mielai puikuoja erudicija, pritraukdami į kūrybą skirtingų epochų ir kultūrų mitus, herojus, simbolius (Patiejūnienė 1999: 142–144):

Embleminė interpretacija tam pačiam objektui [anuomet] suteikė begalybę potencialių prasmų; estetinį pasitenkinimą kūrėjui teikė atradimo džiaugsmas, kai pavyksta išmąstyti arba sunkiausiai prieinamuose erudicijos šaltiniuose atkapstyti kokį nors dar niekieno neaptiktą pagrindą naujam prasmės perkėlimui, o recipientui – pergales džiaugsmas, kai pasiseka perprasti autoriaus sumanymą (ten pat: 153).

Be to, kas mums itin aktualu, „šioje epochoje nepaprastai glaudus ryšys sieja daiktą, jo schematizuotą, stilizuotą, „tradicionalizuotą“ plastinį atvaizdą ir tekstą – tai yra objektą ir jo „perkeltinių prasmų“ lauką. Tai ypač akivaizdu heraldikos mene, kurio dėka bendras visai Europai vaizdinių aruodas tapo pažįstamas ir aktualus daugumai“ (ten pat: 146). Kaip teigia autorė, anuomet emblema (t. y. perkeltine prasme suvokiami įvairių figūrų atvaizdai ir jų deriniai) su teksta ir be jų persikėlė į visas vaizduojamojo bei taikomojo meno ir į kitas viešojo gyvenimo sritis. Jos nuomone, dėl paplitimo visuose literatūros žanruose ir įvairiuose socialiniuose sluoksniuose „europinio simbolinio mąstymo tradicijos tikrai galėjo prasiskverbti į lietuvių liaudies kultūrą, paveikti etninį pasaulėvaizdį ir estetinį skonį“ (ten pat: 174). Jei atsižvelgsime į baroko kultūros įtaką, tai dar XVIII a., o gal ir anksčiau, vaizdinio, motyvo, simbolio ar emblemos daugiaprasmiškumas bent jau dainose ir frazeologijoje greičiausiai buvo įprastas. Daugiaprasmiškumas, kaip poetinė norma, anuomet galėjo įsitvirtinti ir liaudies dainose. Europinio literatūrinio konteksto matymas verčia suabejoti, ar tikslinga tautosakos vaizdinius, simbolius, poetinius motyvus priskirti vienai kuriai pasaulėžiūrai ir interpretuoti juos vienareikšmiškai; taip dažnai bandoma daryti rekonstruojant liaudies pasaulėžiūrą. Taip žvelgiant, net ir XIX a. pabaigoje sukurti didaktiški tekstai, kuriuose vyrauja vienės nuomonės ir vienės idėjos propaganda, tik papildo tradicinėje kultūroje gyvuojančių vaizdinių prasmų galeriją, bet jos nereformuoja.

Ir vis dėlto neapleidžia nuostaba matant, kad net XIX a. pabaigoje abstrakčioms vertybėms ir idėjoms išreikšti pasirenkama konkreti fizinė vieta, kuri kartu turi ir kultūroje nusistovėjusią traktuotę.

Kodėl sąmonė, siekdama generuoti ir perteikti idėją, taip kabinasi apčiuopiamybės? Kaip pažymi Vigmantas Butkus straipsnyje „Literatūros topografija: (poli)metodologinės trajektorijos“, nuo pat XIX a. lietuvių raštijos sistemingai atspindėta, konstruota ir skleista tautinės, tautinės-etinės, tautinės-religinės tapatybės idėja nemažai rėmėsi būtent topografinės tapatybės ir topografinės vaizduotės konstruktais (Butkus 2008: 27). Autorius užsimena ir apie tokių konstrukto kūrimo priežastis; pasak Louiso van Delfto, taip yra dėl to, kad: a) visos žmogaus mintys, vaizdiniai ir įsivaizdavimai yra erdviškos prigimties; b) senosioms kultūroms būdingas kuo konkretesnis aplinkos struktūravimas ir vietų apibrėžtis, nes bijota tuštumos, o idėjinio skaidrumo siekta religinius ir kultūrinius toposus metaforiškai išdėstant erdvėje (ten pat: 17–18). XIX a. antrosios pusės lietuvių romantinėje tautinio atgimimo mitologijoje akivaizdus tautos tapatumą išreiškiančių topografinių ženklų sakralizavimas. Periodikoje, individualiojoje poezijoje lietuvių kalba, tauta, tautinio būdo savybės aukštinamos neretai siejant jas su krikščioniškąja ar antikine istorija, mitologija, iškilių kilmės argumentą laikant tautos vertės neginčijamu įrodymu. Toks adoravimo principas nuo seno žinomas literatūriniame diskurse, nors senajam tradiciniam lietuvių folklorui nebūdingas. Tai, kad ši situacija folklore keičiasi, galima laikyti akivaizdžiu lietuvių mentaliteto kaitos požymiu.

Vis dėlto kodėl būtent darželis įsitvirtina folklore kaip išskirtinės reikšmės toponimas? Pirmiausia tai aiškintina išaugusiu dėmesiu adresantui, kai dalykai formuluojami siekiant suprantamai ir vaizdžiai perteikti idėją skaitytojui ar klausytojui. Bet

vargu ar vien dėl to motyvas būtų taip išpopuliarėjęs ir sėkmingai įsigalėjęs žodinėje tradicijoje. Tai lėmė ir ta aplinkybė, kad darželio motyvas buvo populiarius dainose ir išreiškė tas pačias aktualias prasmes. Tradicinėje liaudies poezijoje jis siejamas su reprezentacija, tapatybe, šlove – toms pačioms vertybėms perteikti jis pasitelkiamas ir vėlyvosiose dainose.

Be abejo, neatmestina prielaida, kad šio toponimo sureikšminimui darė įtaką ir kintanti aukštuomenės kultūra, nauja prie vietinio kraštovaizdžio derinama parkų estetika, bajorijos atsigręžimas į savo krašto gamtinę bei kultūrinę specifiką. B. Speičytės manymu, „kaip tik kraštovaizdiniai parkai „mokė“ piliečius kraštovaizdžio įreikšminimo, perskaitymo būdų, leidžiančių, praradus valstybę, tėvynę susikurti kaip tam tikrą „žemės knygą“, pagrindinių kultūrinių reikšmių ir interpretacijų bendruomenei vienyti rinkinį, pagrindinį kultūrinį tekstą“, kuris sudaro prielaidas kultūrinei komunikacijai vykti fenomenologiniame – konkrečios patirties įprasminimo lygmenyje (Speičytė 2004: 192).

Apibendrinimas

Iš visų topografinių tautiškumą ir religingumą išreiškiančių ženklų XIX a. išsiskiria gėlyno toposas. Išsiskiria pirmiausia tuo, kad būdingas tiek literatūrai, tiek tautosakai, kad patiria labai stiprias poetines bei idėines transformacijas, o jo refleksiją randame pačiuose įvairiausiuose literatūros ir tautosakos žanruose. Tai verta folkloristo dėmesio, nes motyvo prasminė interpretacija, įvaizdžio inertiškumas poetinėje tradicijoje, pagaliau tam tikrės traktuotės ar tam tikro objekto poreikis tradicijoje yra labai ryškus mentaliteto rodiklis. Ypač jei motyvas populiarius dainų žanre, yra nuolat kartojamas, atsimenamas ir įtvirtinamas.

Rūtų darželis – jo vaizdinio refleksija – yra akivaizdžiausias tradicinės kultūros daugiabalumo pavyzdys, kuris leidžia matyti vienu metu vienoje kultūrinėje terpėje egzistuojančių idėjų spektro skerspjūvį. Žvelgiant plačiau, šis konkretus pavyzdys skatina domėtis ne kuo tikslesne simboliškai teksto ar žanro interpretacija, kuri, kaip matyti, gali labai įvairuoti, bet įspėti, kodėl kaip tik tas, o ne kitas vaizdinys, simbolis, emblema tampa tokie svarbūs, o daugybė kitų kasdienybės ar kultūros, rašto, meno ženklų taip ir neįsitvirtina. O dėl rūtų daržo, matyt, jo turėta giliai kultūrinėje sąmonėje įsišaknijusias apsaugines prasmes.

Apsauga skiriama esminėms kultūros vertybėms. Senosios poetikos dainose tai vaisingumas, vėlyvosiose literatūrinio stiliaus – sielos nemirtingumas. Saugą garantuoja anapusinės galios, kurių interpretacija tiesiogiai susijusi su transcendencijos samprata. Senosiose dainose transcendencija yra imanentiška, ji priklauso patiriami, bet ne iki galo paaiškinamai kasdienei erdvei, kuri tuo pat metu yra sukuriamas paties žmogaus pastangomis, kaip ir visa kita sakralia laikoma namų erdvė. Priešingai nei būsto ar baldų, rakandų, maisto ir aprangos, gėlyno apsauginė vertė nėra tiesioginė, susijusi su fiziniu išlikimu, ji daugiau simbolinė – tai įvietinta atminties, sąmonės, tapatybės apsauga. Tiek vėlyvosios dainos, tiek autorinė XIX a. pabai-gos–XX a. pradžios kūryba šią gėlyno prasmę paliudija.

Vėlyvosiose anoniminėse, dažnai su nemenku moralizavimo prieskoniu dainose erdvės sakralumo samprata yra tarsi dvilypė: senoji imanentiška ir nauja transcendentinė. Jose kaip tik matyti pastanga tas dvi skirtingas sakralumo sampratas susieti, gėlyno augalus kildinant iš krikščioniškai pasaulėžiūrai sakralių centrų, o dabarties gėlyną siejant su idealioju, kadaise sukurtu bibliniu rojumi. Taip kitados svarbiausiomis laikytos gyvybingumo ir vaisingumo apsaugos funkcijos dainose pakeistos dorovingumo imperatyvais. Tačiau poetinėje kalboje liko senosios pasaulėžiūros pėdsakai: net ir įsigalint grynai krikščioniškai transcendencijos sampratai liaudies repertuare, poreikis sakralizuoti ir mistifikuoti artimiausiąją erdvę naujais religiniais bei kultūriniais ženklais išlieka. Taigi net ir vėlyvuosiuose folkloro tekstuose atpažįstame liaudiškojo mąstymo sinkretizmą: idėjos siejimą su daiktu, vertybės su ženklu, savivokos su vieta.

Idomu, kad XIX a. pabaigoje pasaulietinėje literatūroje vyraujantis gėlyno, kaip reprezentacinio tėvynės toponimo, traktavimas tautosakoje nėra įsitvirtinęs. Tai rodytų, kad XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje, kai užrašoma daugiausia šių dainų, patriotinė savimonė dar gana silpna, nepajėgi konkuruoti su religine, nelaikoma gyvybiškai svarbia bendruomenei, kuri tas dainas dainuoja. Ji suklestės tarpukariu, kai, pasak Liberto Klimkos, kaimuose atsiras Vyčio kryžių, Gedimino stulpų formos lysvių darželiai (Klimka 2009: 91). Tačiau šiuo metu rūtų daržo, kaip simbolinio toponimo, adoracija liaudies dainų tradicijoje jau bus nutrūkusi.

ŠALTINIAI

- AM – *Aukštaičių melodijos*, parengė Laima Burkšaitienė, Danutė Krištopaitė, Vilnius, 1990.
- BsOD – *Ožkabalių dainos*, kn. 1, 2, surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas, Leonardas Sauka, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 9–10), Vilnius, 1998.
- JLD – *Lietuviškos dainos*, t. 1–3, užrašė Antanas Juška, Vilnius, 1952, 1954.
- LLD – *Lietuvių liaudies dainynas*, t. II: *Vestuvinės dainos*, kn. 1: *Piršlybų dainos*, parengė Bronė Kazlauskienė, melodijas parengė Zofija Puteikienė, Vilnius, 1983; *Lietuvių liaudies dainynas*, t. V: *Vestuvinės dainos*, kn. 3: *Mergvakario ir jaunojo sutiktųjų dainos*, parengė Bronė Kazlauskienė, melodijas parengė Zofija Puteikienė, Živilė Ramoškaitė, Vilnius, 1989; *Lietuvių liaudies dainynas*, t. VIII: *Vestuvinės dainos*, kn. 4: *Jaunosios ieškojimo – išvažiavimo į jungtuves dainos*, parengė Bronė Kazlauskienė, melodijas parengė Živilė Ramoškaitė, Vilnius, 1994.
- LP – *Lietuvių poezija: XIX amžius*, sudarė ir pastabas paruošė Bronius Pranskus, Vilnius, 1955.
- LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas
- MT – *Mūsų tautosaka*, [t.] 9, red. Vincas Krėvė Mickevičius, Kaunas, 1930.

LITERATŪRA

- Baldžius Juozas 2005. *Rinktiniai raštai: Etnologijos ir tautosakos baruose*, sudarė ir parengė Stasys Skrodenis, Vilnius.
- Bernotienė S. 1988. Valstiečių prijuosčių spalvos, kn.: *Spalva lietuvių liaudies mene*, Vilnius.
- Bikinaite Teresė 1996. *Vienužis*, Vilnius.
- Butkus Vigmantas 2008. Literatūros topografija: (poli)metodologinės trajektorijos: (Teoriniai apmاتاi topografinės tapatybės ir topografinės vaizduotės studijoms lietuvių literatūroje, *Colloquia*, [Nr.] 21.
- Gudžinskas Zigmantas 2010. *Tradiciniai Lietuvos darželių augalai*, Vilnius.

- Jurkuvienė Teresė 1999. Lelijos motyvas lietuvių liaudies tekstilėje, kn.: *Augalų ir gyvūnų simboliai*, Vilnius.
- Klimka Libertas 2006. Lietuviškojo namo vidaus mitologemos, kn.: *Žmogus ir jo gyvenamoji aplinka*: Konferencijos medžiaga, Vilnius.
- Klimka Libertas (sud.) 2009. *Rytų Aukštaitijos tradicinė kaimo architektūra*, Vilnius.
- Maironis 1956. *Rinkiniai raštai*, t. 1, Vilnius.
- Patiejūnienė Eglė 1999. Gyvūninė ir augalinė simbolika lotyniškoje LDK literatūroje, kn.: *Augalų ir gyvūnų simboliai*, Vilnius.
- Pečkauskaitė Marija [1928]. *Motyna – auklėtoja*, Kaunas.
- Počiulpaitytė Alė 1999. Augalo motyvas vaizduojamojoje lietuvių dailėje, kn.: *Augalų ir gyvūnų simboliai*, Vilnius.
- Sadauskienė Jurga 2006. Didaktinės lietuvių dainos, kn.: *Poetinių tradicijų sandūra XIX–XX a. pradžioje*: Monografija, Vilnius.
- Sauka Donatas 2007. *Lietuvių tautosaka*, Vilnius.
- Speičytė Brigita 2004. *Poetinės kultūros formos. LDK palikimas XIX amžiaus Lietuvos literatūroje*, Vilnius.
- Šatkauskienė Vida 2005. Kai kurie lyčių suvokimo aspektai tradicinėje kaimo bendruomenėje, kn.: *Lyčių samprata tradicinėje kultūroje*: Konferencijos medžiaga, Vilnius.
- Šatrijos Ragana (M. Pečkauskaitė) 1925. *Raštai*, t. 4, Kaunas.
- Šatrijos Ragana 1969. *Sename dvare*: Apsakos, paruošė A. Zalatorius, Vilnius.
- Usačiovaitė Elvyra 2004. *Augimo samprata senojoje lietuvių kultūroje*, Vilnius.
- Valančius Motiejus 1977. *Palangos Juzė*, Vilnius.
- Višinskis Povilas 1964. *Raštai*, surinko A. Sprindis, paruošė A. Žirgulyš, Vilnius.
- Žemaitė 2002. *Raštai*, t. 3, Vilnius.
- Wybor poezyj... 1836. *Wybor poezyj z pisarzów polskich, z dołączeniem przy iszym sposzycie uwag o istotném źródle, duchu i celu prawdziwej poezyi, przez Adama M. Pieńkiewicza*, Wilno.

THE RUE GARDEN: TRANSFORMATIONS OF THE POETICAL SYMBOL IN THE 19TH CENTURY

JURGA SADAUSKIENĖ

Summary

The subject of discussion in this article is the semantics and symbolics of the rue garden, established in Lithuanian literature and folklore of the 19th century. The texts are analyzed with regards to the ethnographic data, customs, and beliefs. Cultural and literary circumstances possibly determining the semantical change and aesthetic expression of the rue garden as a poetical motive in songs are discussed. It is noted, that the motive of the rue garden is used as a metaphoric expression of the supreme and the most relevant cultural values and ideas. Such significance and popularity of this motive are connected with symbolic meanings of the garden that have long since been entrenched in the folksong tradition. These include: 1) the garden as a space manifesting the maiden's self-consciousness, self-expression and identity; 2) as a symbol of vital and reproductive powers, 3) as a sacred, magical space, the exceptionality of which is testified by the interpretation of the garden as a cosmic center; 4) the growth of the garden as actualization of the sacralized viability and vitality, characteristic to the agrarian culture; 5) acknowledgment of the magic prognostic powers of the toponym; 6) the folksong motives describing the use of the garden's plants for ritual veneration.

Gauta 2009-12-25